

Pawłowski, Jerzy

Periodyki okresu zaborów jako źródła do historii zoologii w Polsce

Analecta 14/1-2(27-28), 127-145

2005

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.



Jerzy Pawłowski
Muzeum Przyrodnicze ISiEZ PAN
Kraków

PERIODYKI OKRESU ZABORÓW JAKO ŹRÓDŁA DO HISTORII ZOOLOGII W POLSCE

Wstęp

Za okres zaborów ziem Rzeczypospolitej przyjmujemy formalnie lata 1795–1918, chociaż wiele prowincji dostało się pod panowanie mocarstw ościennych już ćwierć wieku wcześniej. Ale nawet z tych umownych rozbiorowych 123 lat, przez pierwsze półwiecze brak było zupełnie na omawianym obszarze jakichkolwiek czasopism o profilu przyrodniczym lub chociażby fizjograficznym. Najstarsze nasze periodyki ogólnonaukowe to sprawozdania stowarzyszeń naukowych – warszawskiego i krakowskiego – działających od pierwszych dekad XIX wieku. Za pierwsze wieloletnie edycje periodyczne w dużym stopniu poświęcone przyrodzie uznać możemy dopiero „Sylwana” (od 1821 r.) i „Bibliotekę Warszawską” (od 1841), które pojawiły się w pierwszej połowie XIX w. w Warszawie. Więcej inicjatyw w tej dziedzinie obserwujemy po Powstaniu Styczniowym, które dla historii nauki polskiej XIX wieku było zasadniczą cezurą periodyzacji. Wówczas też włączyły się do tych działań także inne ośrodki, a zwłaszcza Kraków, Lwów i Poznań.

Oczywiście na obecnych zachodnich obszarach naszego kraju (a szczególnie na Śląsku i Pomorzu) ukazywały się już dość wcześnie czasopisma naukowe będące organami różnych towarzystw naukowych, głównie niemieckich, o których w niniejszym opracowaniu będziemy pamiętać, poszukując jednakże ich polskich odpowiedników, lub czekając na nie. Warto wobec tego przypomnieć,

iz we Wrocławiu i Szczecinie już pod koniec pierwszej połowy XIX w. ukazywały się poważne niemieckie czasopisma *stricto* zoologiczne (najczęściej entomologiczne¹), a na takie polskie trzeba było poczekać aż do początków XX wieku, jeśli nie liczyć efemerycznych „*Analecta ad entomographiam ...*” Stanisława Batysa Gorskiego z 1852 r., drukowanego zresztą w Berlinie w języku łacińskim i francuskim, o którym będziemy jeszcze pisać na dalszych stronach. Nieobecność wieloletnich edycji periodyków zoologicznych (podobnie jak innych specjalistycznych) na obszarze Galicji i kongresowego Królestwa Polskiego było oczywistą konsekwencją braku stowarzyszeń naukowych o wąskich specjalnościach, a pierwszym w ogóle ogólnoprzyrodniczym było Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika, które powstało we Lwowie dopiero w ostatniej ćwierci XIX wieku.

Sam specjalistyczny profil edytorski czasopisma nie gwarantuje jeszcze, iż znajdziemy w nim jakieś gotowe opracowania z zakresu historii naszej dziedziny nauki, aczkolwiek każde – odpowiednio stare (lub emitowane przez dłuższy odcinek czasu) – czasopismo już niejako samo przez się staje się **informacją o rozwoju** danej branży naukowej w konkretnym odcinku czasu, albo przynajmniej **kroniką** tego procesu. Pełni więc rolę **zbioru materiałów źródłowych**, dopiero oczekujących na kwerendę i opracowanie syntetyczne, do czego wszakże potrzebna jest **perspektywa czasowa**. Już **bardziej historiograficzny** charakter mają biogramy uczonych – w tym przypadku zoologów – mimo, iż publikowane są okazynie, najczęściej jako nekrologi, rzadziej jako przegląd działalności naukowej i ewolucji poglądów przy obchodach jubileuszowych zasłużonych osób, zwłaszcza gdy stworzyli konkretną „szkołę naukową”, lub gdy pozostawili wielu uczniów i naśladowców. Niewątpliwie do opracowań w pełni historiograficznych zaliczyć trzeba **dzieje** poszczególnych **instytucji** uprawiających zoologię oraz wszelkich gremiów zoologicznych (w tym sekcji zoologicznych stowarzyszeń ogólnoprzyrodniczych, gdy jeszcze nie było samodzielnych towarzystw tej branży) publikowane zwykle z okazji jubileuszów tychże. Do tej kategorii należą także **specjalistyczne bibliografie**. Dlatego pod względem przydatności jako źródła do historii zoologii – podzielić możemy periodyki na następujące grupy:

1. Czasopisma wąsko wyspecjalizowane w zakresie kierunków „laboratoryjnych” (np. fizjologiczne, anatomiczne, morfologiczne, taksonomiczne itp.), w których przestrzega się bardzo surowo profilu edytorskiego ograniczającego tematykę opracowań wyłącznie do publikowania wyników badań (a więc głównie opisów i analizy materiału), a nie przyjmuje się artykułów syntetycznych i przeglądowych. W tej grupie czasopism historyk zoologii może co najwyżej znaleźć dane o „**warsztacie naukowym**” i poglądach naukowych autora, po analizie lapidarnych informacji, zawartych zwykle w działach: „**metodyka**”

- i „dyskusja”. Na bardziej wyczerpujące informacje można liczyć tylko w przypadku istnienia działów marginalnych, np. „Polemiki”, „Recenzje”, „Nekrologi”, „Sprawozdania ze zjazdów naukowych” itp.
2. Czasopisma bądź o profilu szeroko rozumianej zoologii, bądź wyspecjalizowane w zakresie „zoologii terenowej” (tj. faunistyki, ekologii, hydrobiologii itp.), w których obligatoryjnie zamieszcza się **opisy organizacji i przebiegu badań**, a także daleko posunięte **wnioski syntetyczne** dotyczące zoogeografii, ewolucji, paleogeografii – zwłaszcza w przypadkach, gdy badania prowadzone są w obszarach egzotycznych.
 3. Czasopisma zoologiczne o profilu przeglądowym, w których każdy właściwie dział zawiera materiały w dużym stopniu „przerobione historiograficznie”, bezpośrednio przydatne dla historyka zoologii: np. „Materiały biograficzne”, „Charakterystyka placówek naukowych”, „Muzealnictwo”, „Kronika towarzystw naukowych”, „Sprawozdania ze zjazdów” itd.
 4. Czasopisma wyspecjalizowane w historii zoologii. Zawierają one wyłącznie opracowania historiograficzne, zwykle o charakterze monograficznym.

W każdej z tych grup w połowie XX wieku moglibyśmy wskazać przykłady konkretnych tytułów, np.:

ad 1. – „Zoologica Poloniae” i „Genus” (Wrocław);

ad 2. – „Acta zoologica”, „Fragmenta faunistica” i „Ekologia polska” (Warszawa), „Acta zoologica cracoviensia” i „Acta hydrobiologica” (Kraków), „Polskie Pismo entomologiczne” (Lwów, Wrocław, Poznań), „Acta teriologica” (Białowieża);

ad 3. – „Przegląd zoologiczny” (Wrocław), „Wiadomości entomologiczne” (Poznań), „Wiadomości ekologiczne” (Warszawa);

ad 4. – „Memorabilia zoologica” (Warszawa; niestety tylko w latach 1958–80).

Ale w okresie zaborów nie mieliśmy takiej komfortowej sytuacji (przynajmniej do końca XIX w.), gdyż właściwie nie było na naszych ziemiach czasopism zoologicznych, tak jak nie było stowarzyszeń zoologicznych (poza wspomnianymi silnymi ośrodkami niemieckojęzycznymi we Wrocławiu i Szczecinie), jeśli nie liczyć kilku sporadycznych i lokalnych, na ogół efemerycznych lub krótkotrwałych prób, np.:

„Mnemosyne” – wyd. i red. Aleksander Zawadzki, Lwów 1824–40.

„Rozrywki entomologiczne dla młodzieży” – wyd. i red. Kazimierz Stronczyński, Warszawa 1835–? – seria zainicjowana, ale nie kontynuowana z braku środków finansowych.

„Analecta ad entomographiam provinciae occidentali-meridionalis Imperii Rosici” – wyd. i red. Stanisław Batys Gorski, Berlin 1852 – seria nie kontynuowana z powodu zgonu sponsora – Konstantego Tyzenhauza.

„Miesięcznik Galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” – wyd. Eugeniusz Janota i Teofil Ciesielski, red. Feliks Lewandowski, Lwów 1876–92.

„Entomolog Polski” – (Ryc. 1) Łódź 1911–14 – organ pierwszego w naszym kraju, lokalnego stowarzyszenia entomologicznego – Łódzkiego Towarzystwa Entomologów. Edycja tego czasopisma przerwana została przez wybuch I. wojny światowej.

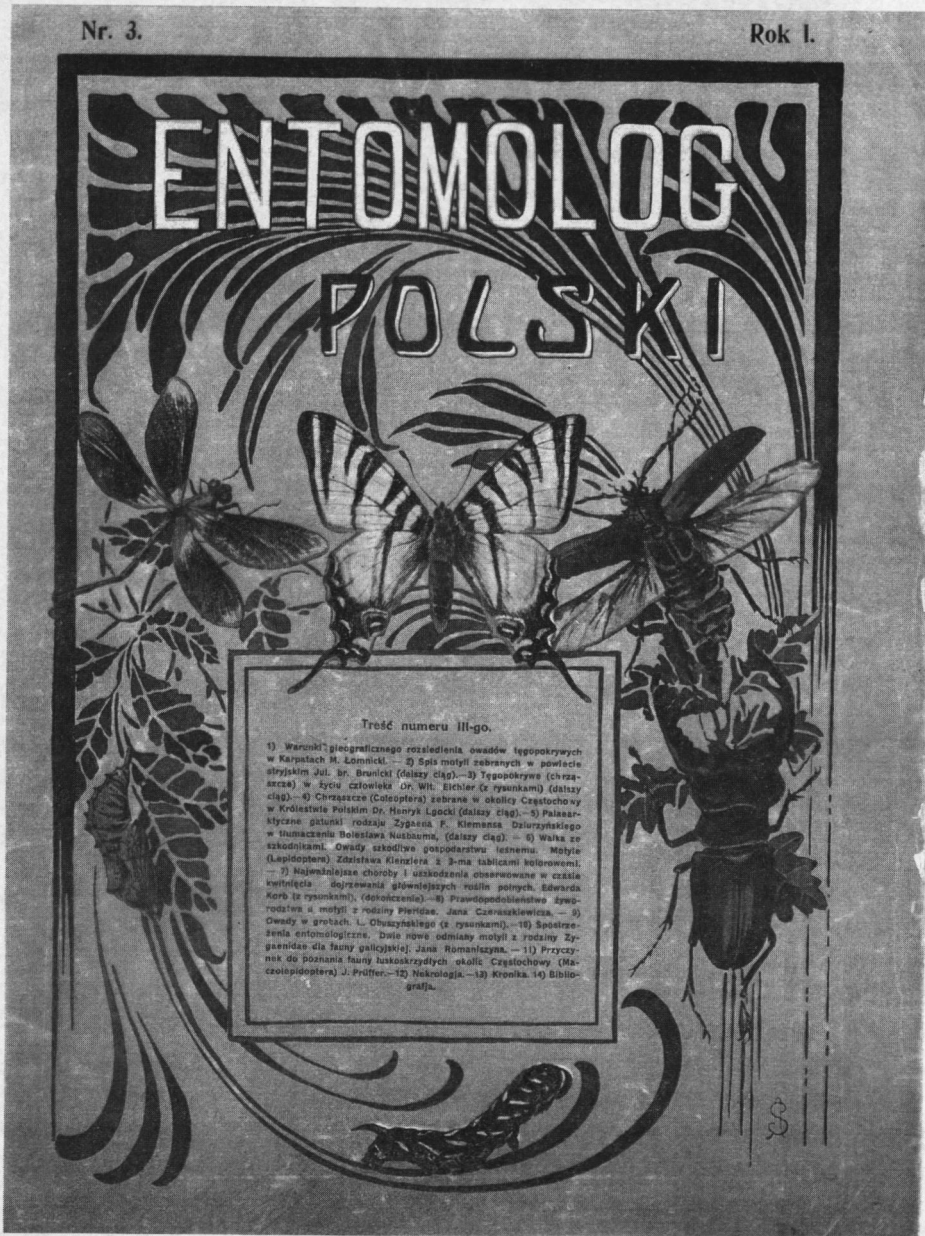
Poza samym odnotowaniem tych edycji – jako godnych uwagi historyka prób powołania czasopism zoologicznych – przynajmniej jeden z tych tytułów ma także sporą wartość historiograficzną, gdyż zawiera mało znane bibliografom, lecz bardzo cenne opracowanie. Dotyczy to „Analecta ...” S.B. Gorskiego, w których obszerny wstęp do serii, zatytułowany *Praemonenda*, jest bardzo szczegółowym przeglądem pierwszego stulecia rozwoju entomologii na ziemiach polskich, w dużym stopniu opartym o oryginalną dokumentację z XVIII wieku a także o informacje uzyskane od bezpośrednich potomków pierwszych entomologów (m.in. od rodziny Karola Perthéesa).

Poza powyższym wyjątkiem, historiografia zoologiczna okresu rozbiorowego bazować musi na czasopismach ogólnoprzyrodniczych i ogólnonaukowych, ale także na tygodnikach (a wyjątkowo również na dziennikach) z działami naukowymi i popularnonaukowymi. W niniejszym szkicu oprzemy się w pierwszej kolejności na publikacjach noszących znamiona świadomie uprawianej historiografii zoologicznej w naszym kraju, których uzupełnieniem są wszelkie inne materiały informacyjne o charakterze okazyjnym.

Periodyki ogólnoprzyrodnicze:

„Sylwan” (Warszawa) od 1820 r. [→] Czasopismo (Ryc. 2) – na ogół kwartalnik lub miesięcznik – poświęcone gospodarce leśnej i łowiectwu. Dla historyka zoologii przydatne w zakresie śledzenia rozwoju metod obserwacji dużych ssaków leśnych oraz niektórych ptaków łownych, a także dla śledzenia pierwszych inicjatyw mających na celu ochronę zwierząt, zarówno łowiecką, jak i gantkową. Materiały biograficzne o zoologach należały tu do rzadkości. Natomiast bardzo spektakularną pozycją był w 1841 r. przedruk zapomnianego przez wieki dzieła z 1584 r., pt.: *Myślistwo ptasze, w którym się opisuje sposób dostawania wszelakiego ptaka* (będącego właściwie pierwszą polską ornitologią), z fachowym komentarzem Antoniego Wagi i próbą ustalenia autorstwa².

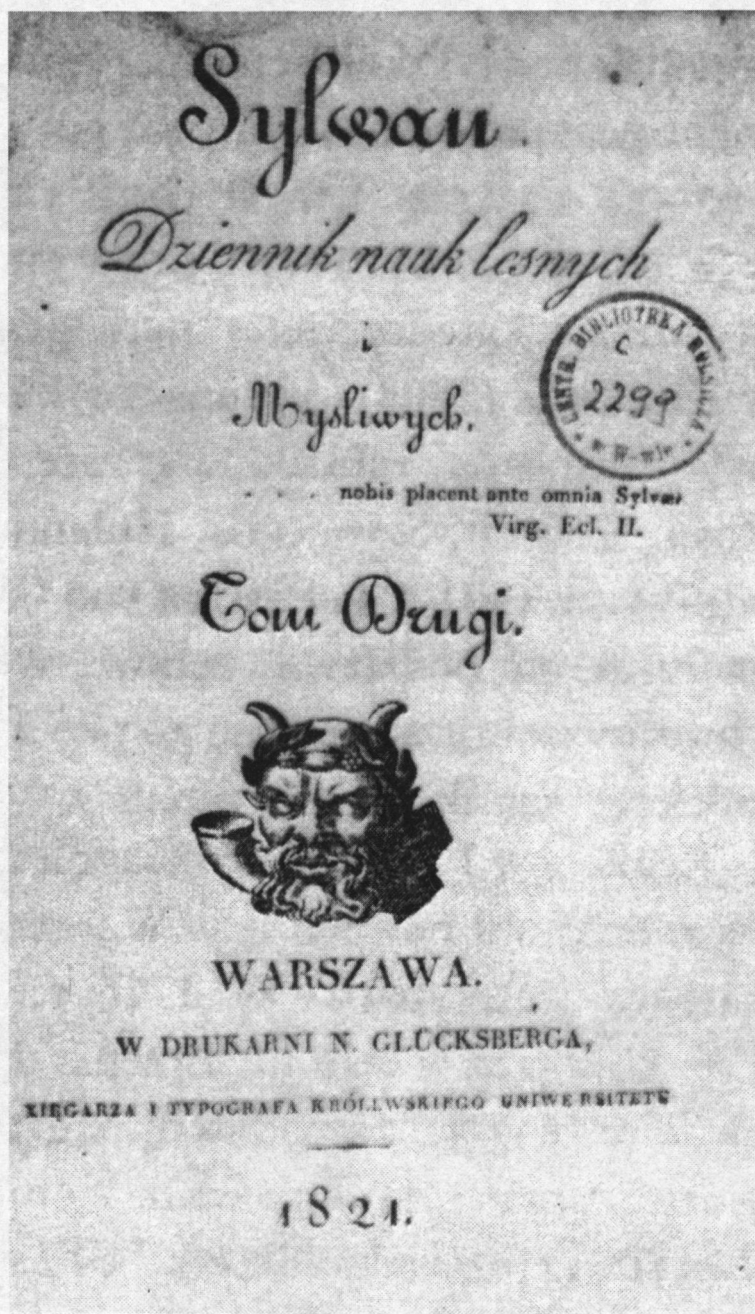
„Przyroda i Przemysł” (Poznań) 1856–59; red. J. Zaborowski. Tygodnik ten, chociaż wydawany w zaborze pruskim, zamieszczał materiały oryginalne (lub przedruki) pochodzące także z pozostałych zaborów. Mimo efemeryczności tego tytułu – w ciągu czterech lat istnienia zamieszczono na jego łamach stosunkowo



Trześć numeru III-go.

- 1) Warunki geograficznego rozszedlenia owadów tegopokrytych w Karpatach M. Lomnicki. — 2) Spis motyli zabranych w powiecie slypijskim Jul. Br. Brunicki (dalszy ciąg). — 3) Tygopokrywo (chrząszcz) w zyciu czlowieka Or. Witt. Eichler (z ryssunkami) (dalszy ciąg). — 4) Chrząszcz (Coleoptera) zabrane w okolicy Cegatohowy w Krolestwie Polskim Dr. Henryk Lpocki (dalszy ciąg). — 5) Palasarktyczne gatunki rodzaju Zygasna F. Klemens Dzierzyskiiego w Ilumaczeniu Boleslawu Nusbaum, (dalszy ciąg). — 6) Walka ze szkodliwymi Owadzi, szkodliwemu gospodarstwu leśnemu. Motyle (Lepidoptera) Zdzislaw Kieniewicz z 3-ma tablicami kolorowymi. — 7) Najwazniejsze choroby i uszkodzenia otarowowane w czasie kwitnienia dojrzewania glowniejszych rosln polnych, Edwarda Kerb (z rysunkami), (dokonczenia). — 8) Prawdopodobienstwo ksymotowa z motyli z rodziny Pieridae, Jana Czerwackiewicza. — 9) Owady w grobach L. Chmurny (z ryssunkami). — 10) Spis imion nazw entomologicznych. Dawe nowe odmiany motyli z rodziny Zygasnidae dla fauny galicyjskiej, Jana Romanfzyska. — 11) Przyczynnik do poznania fauny luskoskrzydlych okolic Cegatohowy (Macrolepidoptera) J. Pruffer. — 12) Niskologia. — 13) Kronika. 14) Bibliografia.

Ryc. 1. Okładka pierwszego polskiego periodyku entomologicznego, wydawanego przez Łódzkie Towarzystwo Entomologów od 1911 r.

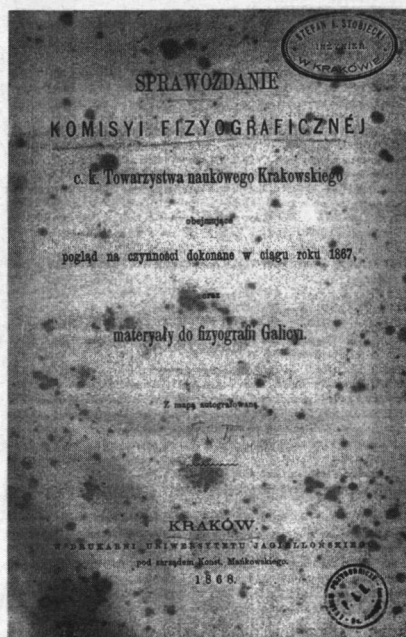


Ryc. 2. Okładka jednego z pierwszych zeszytów czasopisma „Sylvan”, realizowanego w Warszawie od 1820 r. do czasów współczesnych, a więc najdłuższej wydawanego periodyku przyrodniczego w naszym kraju.

dużo materiałów biograficznych dotyczących zoologów, a także sprawozdania z badań faunistycznych (w tym informacja o przebiegu *Wyprawy naturalistów warszawskich do Ojcowa w 1854 r.*) i opisów zakładów naukowych. W pierwszych dwóch tomach publikowano *Spis naturalistów polskich obecnie żyjących w Królestwie Polskiem z wyliczeniem ich zasług na polu literackim* [z uzupełnieniami] a więc był to pierwszy słownik biologów polskich zaboru rosyjskiego, w którym uwzględniono m.in. wielu zoologów. Na tychże łamach przedrukowano w 1858 r. z „B.W.” fragment pt. *Pisarze nowocześni w przedmiotach mineralogii, botaniki i zoologii czyli w ogóle historii naturalnej krain dawniej Polski* – będący wstępem opracowania Gustawa Belkego dotyczącego charakterystyki przyrodniczej Kamieńca Podolskiego. W tymże roku Józef Majer opublikował *Pogląd historyczny na oddział nauk przyrodniczych, lekarskich i matematycznych w Towarzystwie naukowym krakowskim*. Ale równocześnie na tych samych łamach publikowano opisy działalności pierwszych lat istnienia Sekcji nauk przyrodzonych Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1857).

„**Sprawozdanie Komisji Fizyograficznej**” (Kraków) od 1866 [→]. Rocznik (Ryc. 3 i 4) zamieszczający m.in. obszerne informacje o organizacji badań faunistycznych sekcji zoologicznej KF wraz z wykazami udzielanych zasiłków, raportami poszczególnych faz badań i egzekwowania ich końcowych rozliczeń, a także deponowania zbiorów dowodowych w muzeum KF. W SKF w poszczególnych publikacjach rozliczeniowych wymagane były obszerne opisy przebiegu danej akcji badawczej. W pierwszych dekadach informacje te dotyczą głównie obszaru Galicji, później stopniowo pojawiają się materiały z pozostałych dwu zaborów, zwłaszcza z rosyjskiego. Od 1870 r. prowadzona była także wyczerpująca kronika działalności muzeum KF i komisji muzealnej, a także o obsadzie personalnej obu agend oraz o regulaminie oraz zmianach tegoż. Materiały biograficzne publikowane były rzadko i tylko okazynie jako nekrologi. W sumie jest to najbardziej kompletne źródło informacji o kolejnych fazach organizacji i realizacji badań inwentaryzacyjno-faunistycznych kraju w ciągu całego półwiecza (tj. od Powstania Styczniowego do I. wojny światowej i odzyskania niepodległości) które powszechnie jest uznawane za oddzielny okres w historiografii nauki polskiej. Niestety profil edytorski „SKF” wykluczał opracowania o charakterze syntetycznym, przeglądowym, brak więc w nich publikacji *stricto* historiograficznych. Najwybitniejszym redaktorem SKF był przez 37 lat (1882–1919) prof. Władysław Kulczyński – w tym czasie również sekretarz Komisji Fizyograficznej.

„**Przyroda i Przemysł**” (Warszawa) od 1872 [→]. Red.: B. Reichmann, K. Hertz, K. Jurkiewicz. Była to jakby warszawska kontynuacja tygodnika poznańskiego sprzed dekady o podobnym profilu i także sporych zasługach dla historiografii



Ryc. 3 i 4. Strony tytułowe „Sprawozdań Komisji Fizyograficznej”, wydawanych początkowo (od 1866 r.) przez c. k. Towarzystwo Naukowe Krakowskie, a następnie (od 1874 do 1918 r.) pod egidą c. k. Akademii Umiejętności.

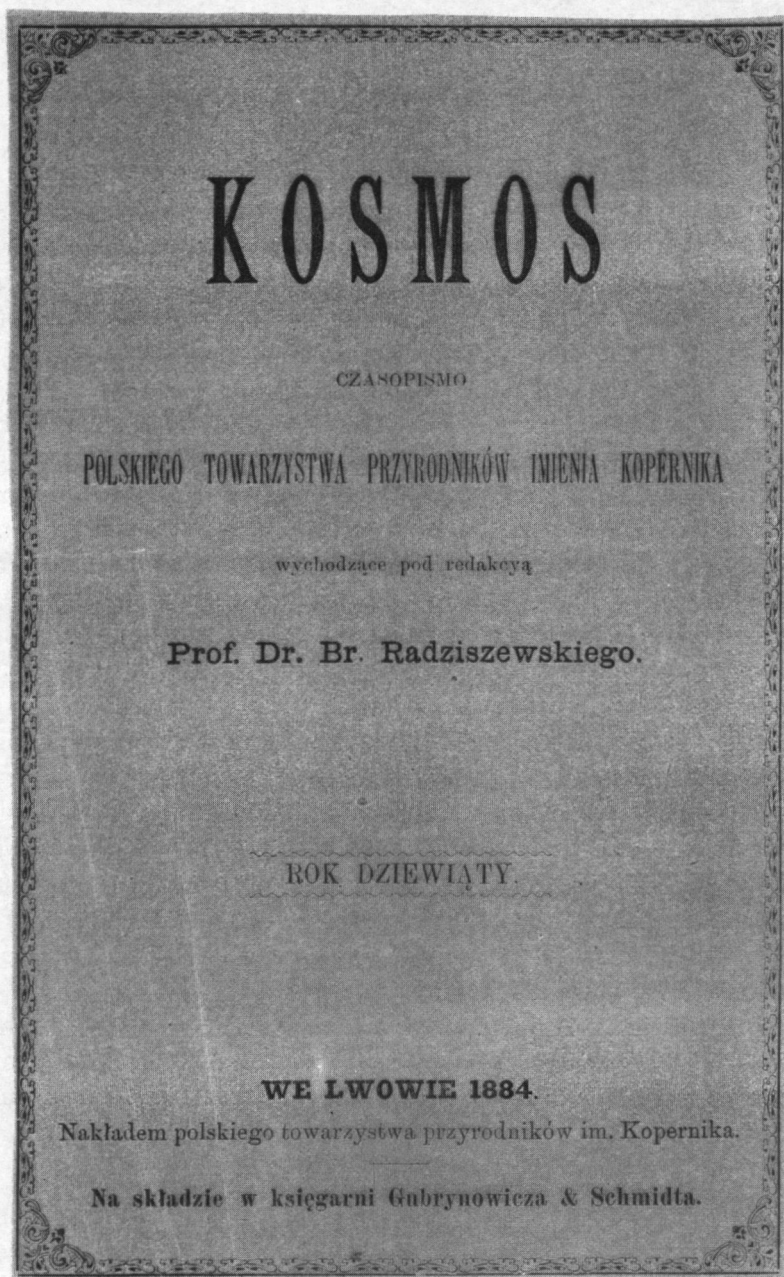
zoologicznej. Sporo materiałów biograficznych o wybitnych zoologach polskich. Na jego łamach opublikowano zapowiedź edycji „Pamiętnika Fyzjograficznego” w formie *Odezwy* podpisanej przez redaktorów Bronisława Znatowicza i Eugeniusza Dziewulskiego (1880), co stało się kolejną, udaną próbą dołączenia do idei zapoczątkowanych wcześniej w Krakowie i Lwowie (1866 – „SKF”; 1876 – „Kosmos”).

„**Kosmos**” (Lwów) od 1876 [→]; organ Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika (Ryc. 5). Drugi chronologicznie, obszerny periodyk przyrodniczy (w zasadzie o charakterze kwartalnika), emitowany w zaborze austriackim. Był znakomitym uzupełnieniem SKF z racji publikowania – obok prac oryginalnych – także opracowań syntetycznych, przeglądowych. W interesującym nas zakresie ukażało się kilka pozycji historiograficznych, z których najważniejszą jest chyba artykuł Władysława Kulczyńskiego *O stanie badań fauny krajowej* (1901), będący referatem odczytanym na posiedzeniu sekcji zoologicznej IX. Zjazdu Lekarzy i Przyrodników polskich w Krakowie. Treść owego artykułu wykraczała znacznie poza ramy nakreślone tytułem, gdyż faktycznie był to chronologiczny przegląd badań faunistycznych w Galicji w okresie od 1823 do 1900 r. Tuż przed pierwszą wojną światową (1913) w „Kosmosie” opublikowany został przez M. Łomnickiego pierwszy katalog chrząszczy ziem polskich, zawierający – jako wstęp – obszerny historiograficzny esej dotyczący rozwoju koleopterologii w Polsce. Na łamach „K.” opublikowano biografie wielu wybitnych zoologów polskich oraz charakterystyki katedr i zakładów zoologicznych (sensu lato) uczelni polskich (nie tylko galicyjskich), a także prezentowano stowarzyszenia naukowe grupujące także zoologów i publikowano sprawozdania z ich zjazdów i działalności³. Jednym ze stałych działów „K.” był krytyczny przegląd piśmiennictwa przyrodniczego, co nadal jest ważnym źródłem informacji dla historyków odnośnych nauk.

Periodyki ogólnonaukowe:

„**Rocznik Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk**”, wydawany w latach 1807–1830, jako pierwszy opublikował krótki syntetyczny artykuł o charakterze historiograficznym, zawierający m.in. informacje o naturalistach okresu oświecenia. Jego autorem był lekarz J. Arnold, członek Towarzystwa⁴.

„**Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego**”, wydawany w latach 1817–1872, dopiero w ostatniej dekadzie swego istnienia zamieszczał publikacje przydatne dla historyka zoologii. Niewątpliwą pozycją historiograficzną był *Przegląd prac dotychczasowych o kręgowcach galicyjskich* Maksymiliana Siłanowickiego (1865) recenzowany później przez Taczanowskiego w „B.W.” Na tychże łamach J. Majer opublikował *Bibliografię fizyografii ziem polskich*



Ryc. 5. Okładka rocznika „Kosmos” wydawanego we Lwowie od 1876 r. przez Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika.

(1862), które to dzieło było przez autora traktowane jako przygotowanie do zorganizowanej inwentaryzacji przyrodniczej (w tym oczywiście faunistycznej) kraju, a praktycznie przyczyniło się do przyspieszenia prac nad powołaniem Komisji Fizjograficznej i ułatwiło sformułowanie przed nią zadań organizacyjnych w ramach kilku sekcji inicjalnych (meteorologicznej, geologicznej, botanicznej i zoologicznej), co było epokowym wydarzeniem w dziejach nauk przyrodniczych w naszym kraju.

„**Biblioteka Warszawska**” (Warszawa) od 1840 [→]. Periodyk poświęcony „*naukom, sztukom i przemysłowi*”; red. Wójcicki i Szabrański. Wokół redakcji BW skupił się zespół wybitnych intelektualistów warszawskich, w tym kilku przyrodników (m.in. A. Waga, W. Taczanowski, K. Stronczyński, K. Jarzembowski), którzy podejmowali także inicjatywy wykraczające poza działalność edytorską, np. wyprawy badawcze w różne regiony Królestwa Polskiego, z których w BW zamieszczano obszernie sprawozdania naukowe. Na łamach BW publikowano wiele materiałów biograficznych dotyczących także zoologów, jak również także charakterystyki instytucji i kolekcji zoologicznych.

„**Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego**” (Poznań) od 1860 [→]. Publikował sprawozdania z sesji naukowych i posiedzeń organizacyjnych poszczególnych wydziałów (zoologia w wydz. Mat.-Przyr.), a także prace oryginalne (w tym przyrodnicze o charakterze inwentaryzacyjnym), głównie z terenów Wielkopolski. Sporo materiałów biograficznych dotyczących zoologów (m.in. gen. Oktawiusza Radoszkowskiego, który zapisał Muzeum Przyrodniczemu PTPN swoje kolekcje i bibliotekę). Historiograficzny charakter miały m.in. opracowania Franciszka Chłapowskiego dotyczące 30-letniej działalności Wydz. Przyrodniczego (1889) oraz krytyczny wykaz piśmiennictwa dotyczącego fizjografii okręgu poznańskiego (1892).

„**Pamiętnik Fizyograficzny**”, Warszawa, od 1880 [→]; (Ryc. 6). Wspierany był przez grupę przyrodników związanych wcześniej z BW. Wbrew tytułowi – rocznik ten (a może raczej periodyk nieregularny) nie można zaliczyć do ogólnoprzyrodniczych, gdyż zawierał m.in. oficjalny „Dział IV. Antropologia i archeologia przeddziejowa”, a w „Dziale V. Miscellanea” zamieszczano często opracowania etnograficzne; ponadto w pierwszym tomie opublikowano także rozprawę filologiczną. Niemniej jednak działy przyrodnicze (I.–III.) przeważały w tym periodyku i były cenionym zbiorem prac inwentaryzacyjnych także dla florystów i faunistów, czemu poświęcony był „Dział III. Botanika i zoologia”. Warto nadmienić, iż pierwsze trzy działy w dużym stopniu przypominały krakowskie „SKF” i miały podobną wartość dowodową. Materiałów biograficznych publikowano nie wiele; przeznaczane były one najczęściej do „Wszechświata”, redagowanego przez ten sam zespół.

PAMIĘTNIK
FIZYJOGRAFICZNY

WYDAWANY STARANIEM

E. Dziewulskiego i Br. Znatowicza.

—→←—

Tom I.

Dział I. METEOROLOGIA I HIDROGRAFJA.—Dział II. GEOLOGIJA z CHEMIJĄ.—Dział III,
BOTANIKA I ZOOLOGIJA.—Dział IV. ANTROPOLOGIJA.—Dział V. MISCELLANEA.

16 tablic rysunków.

WARSZAWA.

Druk K. Kowalewskiego, Królewska 23.

1881.

Ryc. 6. Okładka „Pamiętnika Fizjograficznego” wydawanego w Warszawie od 1881 r.

„**Wszechświat**”, Warszawa, od 1881 [→] był bardziej popularnym uzupełnieniem „Pamiętnika Fizyograficznego”. Jako miesięcznik częściej docierał do zainteresowanych, a na jego łamach publikowano m.in. także liczne materiały biograficzne dotyczące wybitniejszych zoologów.

„**Rozprawy i Wiadomości z Muzeum Dzieduszyckich**”, Lwów (Ryc. 7) zainicjowano tuż przed wybuchem I. wojny światowej i kontynuowano niemal przez cały okres jej trwania. Poza działem ściśle naukowym (głównie opracowania monograficzne, w tym także faunistyczne) publikowano regularnie sprawozdania z działalności poszczególnych pięciu działów Muzeum (jednym z nich był dział zoologiczny). Zamieszczano również obszernie biografie osób związanych z Muzeum; w czasie wojny byli to m.in. zoologowie: Marian Łomnicki, Antoni Wierzejski, Antoni Jaworowski, Józef Nusbaum-Hilarowicz, Henryk Lgocki i Józef Dziędzielewicz.

Inne czasopisma

W większych ośrodkach naukowych bardziej ambitne redakcje poczytnych tygodników wprowadzały na swoje łamy działy naukowe lub naukowo-literackie; w wyjątkowych przypadkach dotyczyło to także większych dzienników. Z materiałami autorskimi postępowano dość swobodnie. Często ten sam materiał publikowano w dwóch lub trzech różnych czasopismach, co miało tę dobrą stronę, iż przy ówczesnych niskich nakładach informacje mogły być prezentowane szerszemu gronu czytelników. W interesującym nas zakresie artykuły historyograficzne dotyczyły głównie biografii wybitnych zoologów (lub przynajmniej naturalistów, czy muzealników), rzadziej trafiają się opracowania dotyczące przebiegu wypraw naukowych do obszarów egzotycznych, najczęściej była to środkowa i wschodnia Azja oraz Ameryka Południowa.

Materiały biograficzne zamieszczały najczęściej tygodniki:

„**Tygodnik Ilustrowany**” (Warszawa). Biografie: Konstantego Tyzenhauza (1862), Antoniego Andrzejowskiego (1869), Krzysztofa Kluka (1869), Jana Dzierżona (1871), Jakuba Wagi (1872), Szymona Syrskiego (1874, 1882), Jakóba Lewandowskiego (1882), Augusta Wrześniowskiego (1892), Ludwika Teichmanna (1894), Antoniego Wałęckiego (1897).

„**Kłosa**” (Warszawa) od 1865 [→]. *Czasopismo ilustrowane poświęcone literaturze, naukom i sztukom*. Biografie: Józefa Jundziłła (1877), Jana Wańkowicza (1885), Ludwika Teichmanna (1886).

„**Wędrowiec**” (Warszawa). Biogramy: Aleksandra i Konstantego Branickich oraz Szymona Syrskiego (1877), a także Benedykta Dybowskiego.

TOM I.ZESZYT 1. I 2.

ROZPRAWY I WIADOMOŚCI

==== Z ====

MUZEUM IM. DZIEDUSZYCKICH



WE LWOWIE. □ NAKŁADEM MUZEUM IM. DZIEDUSZYCKICH. □
□□□□□ POD REDAKCYĄ ZARZĄDU MUZEUM. □□□□□
I. ZWIĄZKOWA DRUKARNIA WE LWOWIE. UL. LINDEGO L. 4. □ 1914.

Ryc. 7. Okładka rocznika „Rozprawy i Wiadomości z Muzeum Dzieduszyckich”,
zainicjowanego we Lwowie tuż przed I. wojną światową.

„**Tygodnik Petersburski**” (Petersburg), 1830–1858 [urzędowa gazeta Królestwa Polskiego]. Biografie: Ludwika Bojanusa (1835) i Willibalda Bessera (1852).

Dla historyka zoologii tego okresu użyteczne są także inne periodyki, w tym roczniki, jak „**Kalendarz krakowski Józefa Czecha**” (Kraków), od 1831 r. [→], czy „**Kalendarz warszawski Józefa Ungra** [sic!] **popularno-naukowy**” (Warszawa), od 1846 [→], a także

„**Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego**” (Kraków) od 1876 [→]. Zamieszczano na ich łamach zarówno biogramy zasłużonych naukowców (w tu omawianym zakresie np. Mariana Łomnickiego i Władysława Kulczyńskiego) jak i apele o ochronę przyrody Tatr (w tym kilku gatunków zwierząt) oraz informacje o przebiegu tej akcji.

Do roczników zaliczyć także można sprawozdania roczne bardziej ambitnych szkół średnich, co szczególnie praktykowano w Galicji, na Śląsku i w Wielkopolsce. W niektórych z nich publikowano opracowania faunistyczne. Na takich łamach zadebiutował Maksymilian Siła-Nowicki w 1858 r., gdyż był wówczas nauczycielem w Gimnazjum w Samborze, a ta jego publikacja, dotycząca m.in. chrząszczy Bieszczadów (Ryc. 8) była jedną z pierwszych faunistycznych prac inwentaryzacyjnych w naszym kraju, a na pewno pierwszą dotyczącą Karpat. Na uwagę w owym opracowaniu zasługują także przypisy, w których autor zamieścił charakterystykę wcześniejszych prac w zakresie koleopterologii, wykonanych na terenie Galicji, ze szczególnym uwzględnieniem łuku karpackiego.

Z dzienników wymienimy przede wszystkim:

„**Czas**” (Kraków). Na jego łamach ogłoszono w 1865 r. (w odcinkach; Ryc. 9) odezwę nowo utworzonej Komisji Fizjograficznej TNK, a także instrukcje skierowane do jej współpracowników, dotyczące m.in. przeprowadzania obserwacji zoofenologicznych oraz inwentaryzacji faunistycznej kraju. Wydarzenie to miało przełomowe znaczenie dla rozwoju planowych badań przyrodniczych, nie tylko w Galicji, lecz także w pozostałych zaborach. Ponadto dziennik ten publikował biogramy najbardziej zasłużonych zoologów, np. Maksymiliana Siła-Nowickiego (1890) i Władysława Kulczyńskiego (1911, 1919), ale przede wszystkim z racji ich odpowiedzialnych funkcji pełnionych na Uniwersytecie Jagiellońskim i w Akademii Umiejętności.

Także „Gazeta Warszawska”, „Gazeta Polska”, „Kuryer Warszawski”, „Kuryer Codzienny”, „Gazeta Wileńska”, „Kuryer Wileński”, „Dziennik Poznański” i in., sporadycznie publikowały biogramy sławniejszych zoologów oraz reportaże ze zjazdów przyrodników. Właśnie te publikacje w najważniejszych dziennikach i popularnych tygodnikach były – z jednej strony – miarą zainteresowania społeczeństwa (reprezentowanego przez redakcje) działalnością przedstawicieli

rodzimej nauki, a z drugiej strony były najlepszą formą popularyzacji osiągnięć naukowych w kraju.

* * *

W podsumowaniu można stwierdzić, iż w latach rozbiorów podstawowymi źródłami prasowymi dla historiografii zoologicznej były – w braku ustabilizowanych periodyków zoologicznych – roczniki, kwartalniki i tygodniki ogólnoprzyrodnicze i ogólnonaukowe, a w szczególnych przypadkach nawet dzienniki i wydawnictwa kalendarzowe. Analizę ich zawartości z punktu widzenia historyka zoologii ułatwia istnienie specjalistycznych bibliografii, np. Majera (1862), Estreichera (1875, 1877), Jakubskiego i Dyrdowskiej (1927), jak również – na bieżąco niegdyś prowadzona – bibliografia przyrodnicza w „Kosmosie” lwowskim, a w ostatnich dekadach wykazy literatury przedmiotowej, zamieszczane od 1971 r. w poszczególnych częściach *Katalogu Fauny Polski*, wydawanego przez Instytut Zoologii (obecnie: Instytut i Muzeum Zoologii) PAN w Warszawie. Dużą pomocą w tej kwerendzie są również słowniki biograficzne: *Słownik biologów polskich* (red. Feliksiak; 1987) oraz *Polski Słownik Biograficzny* wydawany w Krakowie od 1935 r. Krytyczne omówienie zawartości dwóch spośród trzech najważniejszych – głównie przyrodniczych – periodyków naukowych omawianego okresu (tj. krakowskich „Sprawozdań Komisji Fizjograficznej” i warszawskiego „Pamiętnika Fizjograficznego”) zawierają opracowania Pawłowskiego (2004) i Liany (2002). Na podobną analizę i syntezę oczekuje jeszcze lwowski „Kosmos”.

LITERATURA POMOCNICZA:

- Estreicher K. 1875.. *Zestawienie przedmiotów zawartych w 136 tomach „Biblioteki Warszawskiej” z lat 1841–1874 przez ...* Kraków, ... pp.
- Estreicher K. 1877. *Zestawienie przedmiotów i autorów w 32 tomach „Tygodnika Ilustrowanego” z lat 1859–1875.* Warszawa, nakł. J. Ungra, IV+276 ss.
- Feliksiak S. (red.) 1987. *Słownik biologów polskich.* PWN Warszawa, 618 ss.
- Jakubski J., Dyrdowska M. 1927. *Bibliografia fauny polskiej do roku 1880.* Tom I. Prace monogr. Komisji Fizjograficznej. T. III. Kraków, 1–470.
- Liana A. 2002. *Historia Pamiętnika Fizjograficznego.* „Nowy Pam. Fizjogr.” 1 (1): 3–40.
- Majer J. 1862. *Literatura Fizyografii ziemi polskiej.* „Roczn. Tow. Nauk. Krakowskiego”, 30: 49–234.
- Pawłowski J. 2004. *Komisja Fizjograficzna i jej „Sprawozdania”.* „Nowy Pam. Fizjogr.” 3(1–2): 3–14.

PRZYPISY

- ¹ Np. od 1839 r. wydawano „Jahresberichte der entomologischen Section der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur zu Breslau” oraz „Stettiner Entomologischen Zeitschrift” (pierwszy zeszyt jako „Erster Jahresbericht des Entomologischen Vereins zu Stettin”), później pt. „Entomologische Zeitung”.
- ² Został on dokonany na podstawie wcześniej opublikowanego staraniem Kazimierza Stronczyńskiego litograficznego reprintu anonimowego II. wydania z 1630 r.; I. – oryginalne wydanie *Mysłstwa ptaszego* – już z ujawnionym autorstwem Mateusza Cygańskiego – zostało odnalezione i opracowane później przez Józefa Rostafińskiego (Kraków, 1914).
- ³ Po zakończeniu I. wojny światowej w „Kosmosie” publikowano sprawozdania z posiedzeń sekcji entomologicznej Towarzystwa, która wkrótce przekształciła się w samodzielny Polski Związek Entomologiczny z siedzibą we Lwowie, a było to pierwsze ogólnopolskie stowarzyszenie naukowe o aspekcie zoologicznym. Organem jego stało się „Polskie Pismo Entomologiczne”, którego redakcja aż do 1939 r. mieściła się w Muzeum Dzieduszyckich; prekursorem działu informacyjnego PPE były właśnie wyżej wymienione sprawozdania na łamach „Kosmosu”.
- ⁴ *Rozprawa piąta o hojności Królów i Panów Polskich na Lekarzy i rzecz lekarską, w szczególności za czasów Króla Stanisława Augusta, czytana na posiedzeniu publicznym Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk dnia 26 Listopada 1821 roku przez Jerzego Arnolda Doktora Medycyny.* „Roczn. Tow. Król. Warsz. Przyj. Nauk”, t. 15, Warszawa 1822.

Scientific journals during the period of partitions as a source for the history of zoology in Poland

SUMMARY

During the period of partitioned Poland (the 19th and the beginning of the 20th centuries), the main sources for the historiography of zoology among periodicals consisted - at a time when no zoological journals were published - of annual, quarterly and weekly general naturalist and scientific journals, as well as, in extreme cases, dailies and almanacs. The analysis of the subject matter of such publications from the perspective of a historian of zoology is facilitated by the existence of specialised bibliographies, compiled, e.g., by Majer (1862), Estreicher (1875, 1877), Jakubski and Dyrkowska (1927), as well as by an ongoing naturalist bibliography published in the Lwów-based journal „Kosmos”. In recent decades help has also come from lists of writings on the subject that have appeared regularly, since 1971, in successive parts of the Catalogue of the Fauna of Poland (Katalog Fauny Polski), published by the Institute of Zoology (now the Institute and Museum of Zoology) of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. Useful in this kind of inquiries are biographical dictionaries: the Dictionary of Polish Biologists (Słownik biologów polskich), and the Polish Biographical Dictionary (Polski słownik biograficzny), whose volumes have been published since 1935 in Cracow. A critical discussion of the subject matter of two out of the three major - mainly naturalist - scientific journals of the period under consideration (i.e. the Cracow-based „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej” [Reports of the Physiographic Committee] and the Warsaw-based „Pamiętnik Fizjograficzny” [The Physiographic Diary]) is contained in studies by Pawłowski (2004) and Liana (2002). The subject matter of the Lwów-based „Kosmos” has yet to be analysed in a similar manner.